

**”טיפוח התודעה היהודית” במערכת החינוך הישראלית:
מ”שלילת הגולה” בתקופת היישוב ל”עמיות יהודית” בימינו**

”טיפוח התודעה היהודית” הוא שם של מרכז להכנת תוכניות לימודים לבית הספר הממלכתי בנושאי יהדות אותו הגה ויישם שר החינוך והתרבות ארן בשנות ה-70 חמישים והשישים – מרכז ששורשיו בתקופת היישוב ובראשיתה של מדינת ישראל, בוועדות מקצועיות וציבוריות שונות שפעלו החל ממחצית שנות הארבעים. שני המונחים האחרים בכותרת מייצגים את שני הקצוות של רצף הזמן. ”שלילת הגלות” היא מונח חברתי וחינוכי, שבהגות הציונית בגולה ובארץ-ישראל היו בו גוונים – ברנר מול א”ד גורדון, יעקב קלצקין נגד אחד-העם – ובחינוך, כפי שנראה בהמשך, איש הגימנסיה הרצליה, ברוך בן-יהודה (בשנות העשרים), מול שלמה שילר, מנהל הגימנסיה העברית בירושלים, ואנשי ”מועצת המורים למען הקק”ל”, אליעזר ריגר ואותו ברוך בן-יהודה, מסוף שנות ה-30. הראשונים בצמדים הללו היו בעד שלילה מוחלטת של הגולה שניוונו ומנוונת את העם היהודי, האחרונים – בעד שלילת הגלות ללא שלילת הגולה, קרי יצירת קשר עם יהודי הגולה ולימוד תרבותם כמקור ההמשכיות מהיהדות לציונות. בעשור האחרון כלול בלימודי היהדות במערכת החינוך הישראלית גם החינוך ל”עמיות (peoplehood) יהודית”, היוצא מבית התפוצות שבתל אביב, העיר העברית-ציונית הראשונה. להלן נרחיב את ”טיפוח התודעה היהודית” לכל הקשור בלימודי היהדות במגזר הלא-דתי, החל משנות הארבעים שטרם מדינה ועד ישראל של ראשית המאה העשרים ואחת. לימודי היהדות בחינוך הפורמאלי והבלתי-פורמאלי כאחד נועדו לטפח את התודעה היהודית גם אצל התלמידים החילוניים; ”התודעה היהודית” נוגעת ללימודי ההיסטוריה, המקרא ומחשבת ישראל, הספרות והאמנות בכל השנים הנידונות ועוסקת בשתי סוגיות רגישות במיוחד: השואה ויהדות המזרח; המאמר יעסוק בכל אלה. החינוך הציוני הממוסד בקרוב למאה השנים האחרונות שיקף במידה רבה את השינויים המדיניים-ביטחוניים החיצוניים ואת השינויים האידיאולוגיים והפוליטיים הפנימיים ביישוב היהודי בתקופת המנדט ובמדינת ישראל. החברה והחינוך היו שלובים: תולדות הציונות, ”השואה והתקומה”, גלי העלייה, מפעלי ההתיישבות ומצב הביטחון הכתיבו גם את יחסה של מערכת החינוך לגלות / לגולה / לתפוצות / לעם היהודי. ניתן לראות בבירור תהליך התפתחותי חינוכי וחברתי: משלילה בראשית התקופה הנידונה ל”נירמול” הדרגתי של היחס לגולה עד כדי הפיכתה לתפוצות והבלטת ”העמיות היהודית”, להכרה בצדקת הציונות בד בבד עם קבלת קיומן של ”ירושלים ובבל” כאחד.

מאמר זה משלב ממצאים של מספר מחקרים קודמים, של הכותב ושל אחרים, הבוחנים את לימודי היהדות במערכת החינוך הציונית המאורגנת בארץ ישראל החל מראשיתה בימי המנדט הבריטי וכלה בימינו אלה, ראשית המאה העשרים ואחת. הפיריודיזציה שלו מתחלקת לשש תקופות: (א) התחלות בשנות העשרים ועד ראשית שנות הארבעים של המאה העשרים, טרם מלחמת העולם השנייה והשואה; (ב) 1942 - 1948 – מהיודוע השואה ביישוב היהודי בארץ-ישראל ועד הקמת מדינת ישראל – מה שקרוי ”משואה לתקומה”; (ג) שנות ה-50 וה-60, ראשית המדינה

שבהמשך לתקופת היישוב ; (ד) מ- 1968 עד ראשית שנות ה- 80 – השנים שלאחר מלחמת ששת הימים, כולל מלחמות יום-הכיפורים ולבנון והמהפך הפוליטי הראשון ב- 1977 ; (ה) ממחצית שנות ה-80 ועד ראשית המאה העשרים ואחת – התרחבות תהליך השלום, תנופת העלייה, הפלורליזם החברתי ורב-התרבותיות בישראל ; (ו) מראשית המאה העשרים ואחת - התחלות של "שותפויות" בין קהילות יהודיות בארץ ובעולם וביסוסה של "עמיות יהודית".

(א) משנות ה-20 עד ראשית ה-40 : בין "שלילת הגלות" ו"חיוב הגולה"

ה"שיח" החברתי והחינוכי על "שלילת הגולה" (ו/או הגלות) החל כבר בראשית הציונות, בתפוצות ובארץ-ישראל. ברנר וקלצקין שללו, כאמור, את הגלות בצורה נחרצת, לעומת א"ד גורדון ואחד העם ששילבו בכך את החיוב שביהדות הגולה. "היהודי החדש" העצים את אחיזתו הציונית בארץ-ישראל: באמצעות השלטת "העברית בעברית" כשיטת ההוראה הלאומית ביישוב הציוני של שלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים; בעקבות "מלחמת השפות" ב-1913 שהביאה לנטישתה של רשת החינוך הפילנטרופית היהודית-גרמנית "עזרה" שביקשה ללמד בגרמנית, ולאחר ההשתלטות של ההסתדרות הציונית ונציגיה על מערכת החינוך היישובית במהלך המלחמה העולמית הראשונה ולאחריה תוך דחיקת מוסדות החינוך הפילנטרופי-יהודי מגרמניה, צרפת ואנגליה והחינוך החרדי שלא דיבר עברית.

ד"ר ברוך בן-יהודה היה מהמחנכים הבולטים בגימנסיה הרצליה, ולימים - מנהלה. בשנות העשרים כתב "יומן פדגוגי" ובו סיפר על "הקלוב המחלקתי" של תלמידיו מהכיתה השישית שקראו בו "חומר ציוני ויישובי" בהשתתפותו. השקפת העולם אותה העביר לחניכיו בשיחות שבעקבות קריאת המאמרים הייתה, על-פי עדותו, מתונה – "גורדוניזם" ותורת "הפועל הצעיר" בשעתו; הוא לא דגל בקדושת מלחמת המעמדות והמרד כ סימנה של תנועת הנוער – אך לעומת זאת ציין את קדושת העבודה הנובעת ממקורות היהדות ו מביאה ל גאולת האדם על-ידי התפרקות מ"טומאת הגלות". מנהיג אחר של "הפועל הצעיר" באותן השנים היה שלמה שילר, עוד בגליציה, ששימש מחנך ומנהל בגימנסיה העברית בירושלים בשנים 1915 - 1921. שילר העריך מאד את תרומת הגולה לעיצוב הלאומיות היהודית והתרבות הלאומית, וזאת כאנטיתזה כמעט מוחלטת לרעיון שלילת הגולה שהיה דומיננטי בציונות בכלל ובחוגי הציונות הסוציאליסטית בפרט. הוא גרס שחינוך לאומי אינו יכול להתעלם מאלפיים שנות קיום ויצירה בגלות – אך בארץ-ישראל חשש מלהביע את דעותיו אלה. שילר דגל, אפוא, בפשרה שהקדימה את זמנה: שלילת הגלות כמקום וכדרך חיים, אך חיוב תרומתה של הגולה ליהדות בכלל וליצירת הציונות בפרט.

רות פירר במחקרה *סוכנים של החינוך הציוני* (1985) על ספרי הלימוד להיסטוריה ביישוב ובמדינה ציינה שתי תקופות: מראשית המאה עד 1930, עת הובלטו בהם "הגישה הפסיבית" באשר לעם ישראל ו"היהודי הישן" בגולה והרבולוציה שעבר בהיותו ל "יהודי חדש" – ומאז ועד סוף שנות ה-40, עת הופיעו גם ספרי לימוד שהדגישו את "הגישה האקטיביסטית" היהודית בכל תחומי החיים. על-פי גישה זו הובלטה בספרים שלילת הגלות, אך לא שלילת יהודי הגולה, שהוערכו כמקור הרוחני והאנושי של הציונות, כיוצרי רעיון השיבה לארץ וכעתודה לעלייה אליה.

כותבים אלה הדגישו את האבולוציה ההדרגתית שבמעבר מיהדות הגולה לציונות הא
 ישראלית.

סיטון במחקרה על *מועצת המורים למען הק"ל* (1998), ודרור בעקבותיה, הוכיחו שהתפנית לכיוון הגישה האקטיביסטית, שיש בה **שלילת הגלות לצד החיוב שביהודי הגולה ויצירתם**, התבטאה בפרסומים חינוכיים שונים כבר משלהי שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים, עם התפשטות הנאציזם באירופה ותחילת מלחמת העולם השנייה, ובטרם נודעו ממדי השואה.

סיטון מציינת שכבר בהרצאה המרכזית "ארץ-ישראל והגולה" בכינוס מועצת המורים בחנוכה תרצ"ד (1933) הציגה היסטוריון ומכשיר המורים פרופ' ב"צ דינור את הדרך הנכונה לחינוך הציוני: שלילת הגלות מחד גיסא - ומאידך גיסא הכרת העם היהודי בכל תפוצות הגולה, כך שהתלמיד ידע שהציונות נוסדה למען העם היהודי ולמען עלייתו לארץ. על-פי דיווחי המורים בשנים 1937-1939, הפגינו התלמידים אדישות, נתקו וזלזלו כלפי יהודי הגולה בזמן שהנאצים עלו לשלטון בגרמניה והתנשאו כ"יהודים חדשים", כאילו אינם בני אותו עם. "מועצת המורים" ניסתה להתמודד עם הצורך לקשור את בני הארץ ליהודי הגולה. תחילה אורגנו "מבצעים" חד-פעמיים: התכתבויות אישיות ובית-ספריות עם ילדי הגולה, הכנת אלבומים של צמחי ארץ ישראל מיובשים ו"תערוכת הנוער היהודי" ב-1939 אליה הגיעו כיתות מבתי הספר, ובה לצד ההתעוררות והתחייה הציונית שצמחו מן הגלות הוצגו מצב היהודים ואחדותם בכל העולם וכן הקשרים בין היישוב בארץ לבין הגולה. השיחות שנתבקשו המורים לקיים עם תלמידיהם בעקבות התערוכה לא הספיקו, וחברי מועצת המורים הבינו שעליהם לעסוק בארץ-ישראל, אך גם בעם ישראל שבגולה במסגרת תוכנית-לימודים מקיפה וממושכת יותר, שאת עקרונותיה ביררו בכינוסיהם ומעל דפי כתב העת שלהם, *שורשים*.

ב-1939 נתפרסמה ב*שורשים* רשימתו של דינור "לבירור יסודותיו של החינוך הציוני" בעקבות כינוס נוסף של מורים. הוא הזכיר שם שרק "זרם העובדים" הנהיג תוכנית ללימודי הציונות, והציע להחילה גם בזרמים האחרים בהתייחס לארבעת מרכיביה: "א) יסוד אידיאולוגי-ציוני; ב) יסוד היסטורי ארץ-ישראלי; ג) יסוד חברתי-לאומי; ד) יסוד סוציאלי-חלוצי... מה הוא היסוד האידיאולוגי-ציוני? ראשית, שלילת הגלות - להכיר את הגלות, ללמד את התלמידים מה היא גלות על כל תופעותיה ממצרים ועד ימינו אלה... ומנקודה זו יש ללמוד לראות את המציאות היהודית... הציונות היא מרד בגלות, המלחמה בה. תנאי קודם לניצחון - ידיעת האויב. ואת המרד הזה בגלות יש לפתח ע"י ידיעת הגלות... הצביון היהודי שהשתמר בחיים שבגלות הוא תוצאה של שלילת הגלות... אנו צריכים לפתח את השלילה הזאת, והיא שתביא אותנו לשינוי הערכים". **דינור הוסיף גם בערוב המלחמה העולמית השנייה לשלול את הגלות במוצהר, ברם קישור ערכי היהדות בגולה עם ערכי הציונות בארץ ברצף אחד, מעיד על עמדה שיש בה מרד אך גם המשכיות.**

ב-1940 הוקדש קובץ שלם של *שורשים* לשאלת תוכניות הלימודים לציונות בבתי-הספר, וגם בו נידונו שלילת הגלות וחיוב הגולה. שלושה מפרקי העיבוד החדש והמאוזן לנושא "עם ישראל בגולה", שפרסמה "מועצת המורים" באותה שנה, עסקו בחיוב שבגולה: המבנה הקהילתי, ערכי היהדות כ"מאורות ישראל סבא" ו"היסודות הציוניים בספרות העברית החדשה" המתארת את היופי שבחיי היום-יום בגלות. שלושה פרקים אחרים עסקו בשלילת שבגלות: "שנאת ישראל",

"גבורת עם ישראל" (קידוש השם והגירה ונדודים כתגובה), וכן כישלון ההתבוללות והתפתחות הפתרון הציוני. בן-יהודה סקר באותו קובץ את ההחלטות שלא נתמך משו על הכנסת תוכניות ללימודי הציונות בכינוסי מועצת המורים ב-1929, ב-1934 וב-1939 והציע פעם נוספת תוכנית שעניינה "לימוד האזרחות הציונית בבית-הספר". על אף "יחידות הפתרון הציוני" ושליחת הגלות כפתרון יהודי, קיבל בן-יהודה בשעה קשה זו לעם היהודי את נוסחת הפשרה: מגשימי הציונות הם "שליחי האומה, באי כוחה, חלוציה... שליחת הגלות אינה צריכה להעבירנו על דעתנו ולהביאנו לידי שליחת הגולה". יעקב הלפרין (ניב), ממפקחי זרם העובדים ומראשי, פרט באותו קובץ את "לימודי הציונות והחברה בבתי-הספר של זרם העובדים" והציג את ההתלבטות בנוגע לתוכנית הציונות: הכול בזרם העובדים סברו שאין לנתק את לימודי הציונות מהגולה, אך היו שהציעו להתרכז בהווה הציוני ולחזור ממנו לשורשיו שבגולה. אחרים סברו שנכון ללמד על-פי הסדר ההיסטורי; לבסוף הוחלט ללמד "מן ההווי היהודי הכללי-עולמי, דרך התנועות לגאולה בימים ראשונים, אל שאלות ימינו ודרכי פתרון". אליעזר ריגר, מראשי הזרם הכללי ומחלקת החינוך של הוועד הלאומי, פרסם באותה שנה בה יצא קובץ "שורשים" להוראת הציונות את ספרו "החינוך העברי בארץ ישראל". הוא דן שם בהרחבה בשליחת הגולה, ונקט גם הוא בדרך האמצע "הארוכה והמורכבת... להקנות לילדינו ידיעות על יהודי חוץ לארץ... [ול]עודד חילופי תלמידים בין ארץ ישראל ובין חוץ לארץ... ומצד שני לטעת בלב הנוער הרגשה עמוקה וראשונית כי ארץ ישראל היא בית חיינו [ו]על כן אסור לעזוב את ארץ ישראל על מנת להשתקע בחוץ לארץ".

נראה שהויכוחים על שליחת הגלות משנות העשרים התחלפו במשך שנות השלושים בפשרה של כל הממסד החינוכי ששילבה את שליחת הגלות עם חיוב הגולה, זו שניכרה כבר אצל שילר עוד בטרם עלה ארצה. העובדה שדינור ובן-יהודה חזרו בהם משלילה קיצונית של הגולה מלמדת שהיה בכך פתרון לדילמה החברתית והחינוכית המרכזית של היישוב: מחד גיסא תפס היישוב הציוני את עצמו כאוונגרד החלוצי המגשים בעלייה, בעבודה חקלאית ו בשמירת חזון "היהודי החדש", כ"עילית המשרתת" של העם היהודי שהתרחקה מ"היהודי הישן" ואף בזה לו; מאידך גיסא העליות הרביעית (מפולין) והחמישית (מגרמניה) היו עליות מצוקה, ולא ניתן היה לחלוצי היישוב, שרובם ככולם באו מאירופה, להתעלם ממצוקות משפחותיהם ובני עירם וארצותיהם, אותם הותירו מאחור. הפיתרון הציוני שהקל על רגשי האשמה הללו היה עיסוק חינוכי הולך ומתרחב ביהדות ובגולה.

(ב) 1942 - 1948: "משואה לתקומה" – הגולה היהודית ומורשתה נכללת בתוכנית הלימודים

זוועות השואה נודעו ביישוב היהודי בארץ-ישראל בנובמבר 1942; מדינת ישראל הוקמה במאי 1948 תוך כדי מלחמה על עצמאותה. התגובות של זרם העובדים על השואה בפרט וכלפי הדידות והגולה בכלל השתנו בין שני התאריכים האלה "משואה לתקומה". במחקר על תגובת זרם העובדים לשואה נמצא שבכל זרמי החינוך עד הקמת מדינת ישראל ב-1948 לא נתפרסמו תוכניות לימודים שעסקו בשואה עצמה, אך לעומת זאת הועמקו לימוד הגולה והקשר עימה: התקיימו טקסים לציון השואה וההזדהות עם הגולה, נערכו מגביות והתרמות למען הגולה, בגני הילדים

הודגש הקשר לגולה באמצעות ציורים ושיחות , ובבתי-הספר הובלטה "ידיעת הגולה" בלימודי הספרות וההיסטוריה.

כבר בנובמבר 1942 ניכרה **השפעת השואה על לימודי היהדות והעם היהודי**. הודגשו הגבורה, הכוח והעליונות היהודית לאורך ההיסטוריה: "הערצת הגיבור [החייל] האלמוני: כמוהו כמכבי" אמרה אחת הסיסמאות בכינוס הגננות. משה אביגל, ממנהיגי זרם העובדים והמפקח הראשי שלו במחלקת החינוך של היישוב, נאם בשני כנסים חינוכיים שהוקדשו לשואה. לדעתו, הדגש בשיטות חינוך חדשניות ופעלתניות, כגון חברת הילדים, נחלש עקב השואה, ועל תשומת הלב לעבור לתכנים. הפרופורציה בין "יהדות לאירופיות", בין לימודי היהדות ללימודים הכלליים ובין הלימודים ההומניסטיים לריאליסטיים השתנתה, ועתה יש להבליט את תכנית הלימודים הלאומית על חשבון האוניברסאליות ועל חשבון לימודי המדעים. את "שלילת הגולה" יש להחליף בלימוד הגלויות ובהבלטת "אחדות הגורל של כל חלקי האומה למעמדותיה השונים ולזרמיה המרובים". במקום הלימוד ההומניסטי לשמו הציע אביגל "לבחור מתוך ההיסטוריה [...] [וכן מתוך הגיאוגרפיה הכלכלית והפוליטית, התנ"ך והספרות] את הפרקים המתאימים" רק לצורך "עליית הנשמה" הלאומית. ולמרות זאת לא אירע השינוי בפועל, אלא רק הוצע בשיח החינוכי.

בשנים 1947–1948, ערב מלחמת העצמאות, נערכו בזרם העובדים כמה כינוסים חינוכיים שיוחדו ל"חינוך בשעת חירום זו", ובהם נזכרה גם השואה. השנים המעטות שחלפו והתמקדות המאבק בעולם הערבי ולא באירופיות החזירו את האיזון לשיח החינוכי. יעקב הלפרין (ניב), עמיתו של אביגל בהנהגת זרם העובדים, הדגיש את "ערכי הנצח של היהדות" לצד "הפדגוגיה המדעית החדשה" ו"מוסדות ההנהלה של חברת הילדים". אביגל שוב הציע את המתכונת הישנה שלו – "חינוך עמלני לאומי" גם יחד: "ליהד את ההומניסטיקה הכללית באופן שתהא הערכת העניינים נעשית מנקודת הראות המיוחדת שלנו", וכן לדאוג ל"הרחבה וחיזוק של החינוך לחקלאות ולטכניקה [...] [כחלק אורגני אינטגרלי של השכלתו התיכונית של הנוער]. הגולה לא נשללה, אך הציונות הובלטה כממשיכתה בשלשלת הדורות היהודיים. המגמתיות בהוראת המקצועות ההומניסטיים התחלפה אצל אביגל בנוסח מינורי ומאוזן: "ניתן את תרבות העולם גם לבנינו, אך [...] בציונות שלנו [...] כל העובדות וכל האמיתות אשר בית הספר יקנה לו יצטרפו יחד למערכת מושגים וחוויות אחידה ואחדותית המהווה את פרצופו של היהודי-הארצישראלי-הציוני-הסוציאליסטי-החדש". מהתגובות החינוכיות של זרם העובדים על השואה אפשר ללמוד על השפעת משברים לאומיים קשים על אובדן האיזון בדילמה שבין היהדות והאוניברסליות. כפי שאירע ערב מלחמת השחרור, נראה שבאותן סוגיות ממש שלאחר השואה יכולה הייתה מערכת החינוך לשדר מסרים מאוזנים, לאומיים ושאינם לאומניים.

ב-1945, עם סיומה של מלחמת העולם השנייה, פרסמה מועצת המורים למען הקק "ל שלוש **תוכניות היסטוריות שנגעו גם בגולה** – שתיים ללימוד הציונות והשלישית ללימוד ההיסטוריה היהודית והכללית. בהשפעת השואה חיבר אורינבסקי תוכנית לציונות ששללה את פיו ור העם בגלויות השונות ואת התבוללותו התרבותית בגויים – אך בעיקר הציגה את הערכים החיוביים שבחיי העם בגולה ואת היות היהודי הגלותי דמות אקטיבית הנאבקת על חייה בדומה למאבקי היהודי הציוני בארץ-ישראל. חמישה מתוך פרקי התוכנית הוקדשו ל"מלחמות ישראל" ול"דרכי

מלחמתנו בגולה" – המלחמה "המדינית", "הכלכלית", "התרבותית" ו"הדתית". רק הפרק המסכם הוקדש ל"עם וארצו", ואף הוא הבליט את קשר הדורות לארץ-ישראל. אורינבסקי הציע את "הישראלי החדש" כסינתזה בין "הטיפוס התנ"כי" החי על אדמתו ו בין "הטיפוס התלמודי" החי בגולה – כביטוי לשילוב העם, מולדתו ותרבותו על כל רובדיהם ההיסטוריים. א' פלדמן חיבר ב-1945 תוכנית בשם "לימוד האזרחות וידע העם בבתי-הספר", שהנחת היסוד שלה הייתה - לימוד האקטואליה של הציונות (והעם היהודי) מקביל ללימודי האזרחות בארצות אחרות בעולם. תוכניתו של ד"ר מיכאל הנדל ללימוד ההיסטוריה היהודית והכללית השוותה בין השתיים. התוכנית נפתחה בהתנחלות השבטים בארץ כנען והסתיימה במקבילתה - ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל. עם זאת, כל פרקיה הבליטו את הייחוד היהודי בגולה: השוואה בין תרבות ישראל לתרבות פרס ויוון; תרומותיה של התפוצה היהודית בימי הבית השני לתרבות היהודית וקשריה לארץ-ישראל; מרידות היהודים שישבו בגולה (בנוסף למרד הגדול ומרד בר-כוכבא); תרומת היהודים לתרבות האירופאית באמצעות האימפריה הרומאית; מלחמת הקיום היהודי בגולה בתוך העולם הנוצרי והמוסלמי והחיוב שבה - במקביל לשלילת הגלות - והיות הפתרון הציוני בארץ-ישראל היחיד לבעיות היהודים והיהדות.

לאחר השואה, ובמקביל לתוכנית המעודכנת להיסטוריה, נוסף ב-1945 ללימודי הספרות פרק חדש בנושא השירה הלאומית – "שירת הגולה". בדומה לנושאים ההיסטוריים, הונחו המורים להבליט בכל לימודי הספרות את החיוב שביצירותיהם של משוררי הגולה וסופריה ולעמוד על חלומותיהם של הגיבורים לגאולה לאומית. השואה וסיומה של מלחמת העולם השנייה ב-1945 הביאו גם להכנסת **תוכנית ייחודית - וראשונה בתולדות החינוך הציוני החילוני בארץ-ישראל - "הגברת לימודי היהדות"** דווקא בזרם העובדים הציוני-סוציאליסטי ובהשראת בכירי מחנכיו. דמות המפתח בדיונים לגבי השואה, שחידדו את הצורך בלימוד היהדות והעם היהודי, הייתה משה אביגל שכבר נזכר לעיל. אביגל הקדיש את אחד מנאומיו, שהתקיים ב"כינוס הפדגוגי" ב-1944, ליובל ה-60 של היסטוריון הגולה היהודית, בן-ציון דינבורג (דינור), שהיה אורח הכבוד בכינוס והבטיח שם להשלים את פרסום המקורות לתולדות עם-ישראל. משה תלמי מכפר-יחזקאל, אף הוא מבכירי המחנכים בזרם, ברך את דינבורג בשם הכינוס וחזר על הצעתו משכבר להכין תוכנית ל"הגברת לימודי היהדות" שתכלול את התנ"ך שנוצר בארץ-ישראל, אך גם אגדה, סידור ומחזור שנוצרו בגולה.

"הוועדה הפדגוגית", הגוף המקצועי הבכיר של זרם העובדים, שהתמיד בפעולתו מאז שקם ב-1933, קיימה בהמשך לכינוס ב-1944 דיונים רבים על הצעתו של תלמי, ואף פרסמה בביטאון הזרם "אורים" את התמיכה בהצעה של ד"ר מקס סולובייצ'יק, מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי בארץ-ישראל, שהיה מראשי הסיעה הרדיקלית של "הציונים הכלליים" בהסתדרות הציונית, יחד עם נחום גולדמן ויצחק גרינבוים. סיעה זו תמכה, כמו ויצמן, ובדומה לרוב הציונות הכללית הליברלית-מרכזית, בציונות המעשית של תנועת העבודה. התמיכה החיצונית הזאת של "שר החינוך" היישובי דאז בתוכנית ביטאה את הקונצנזוס לגבי הצורך בחיזוק החינוך היהודי ולא רק הציוני, ואת תמיכתו של רוב הציבור (גם החילוני) בארץ-ישראל שלאחר מלחמת העולם והשואה בחיזוק התודעה היהודית והקשרים של בניו ובנותיו לגולה. "וועדת תלמי", שנקבעה להכנת התוכנית ב-1944, כללה מחנכים בולטים ואנשי עט בזרם העובדים ובהתיישבות העובדת:

חיים שפרוני, יצחק שוויגר (דמיאל), מאיר איילי ותלמי עצמו. הוועדה הוסיפה לשני המחזורים המקובלים של לימודי התורה, האגדה ומסכת האבות שליטה בפרושי רש"י קלים; שילוב פרקי אבות ומבחר משניות, אגדות ו"מעשי חכמים" במקצועות ובנושאים שונים; הכרת "מועדי ישראל וזמניו" בשיטת הנושאים המרוכזים. בדרך זו הועלתה לראשונה הבעייתיות של לימודי היהדות במגזר הלא-דתי על סדר היום החינוכי-ציבורי, ומורשת הגולה שולבה בתוכנית לימודים של אחד משני הזרמים החינוכיים החי-לונים. הצעותיה של וועדת תלמי התקבלו ב-1945 ע"י הוועדה הפדגוגית ויושמו בכל בתי-החינוך של זרם העובדים.

(ג) שנות ה-50 חמישים והשישים : עמעום "שלילת הגולה" והבלטת "התודעה היהודית" לנוכח העלייה הגדולה

שנות הביסוס של מדינת ישראל ומוסדותיה היוו במידה רבה המשך ישיר לתקופת הישוב. בשני העשורים הראשונים למדינה היה חשוב הקשר לתפוצות הגולה בשל גלי העלייה הגדולה ובשל הצורך בתמיכת היהדות העולמית בשנות בראשית אלה. **תוכניות הלימודים הראשונות** נכתבו בהשראת הפרופסור בן-ציון דינור (דינבורג), שר החינוך השלישי. הן פורסמו כ"סילבוסים" (רשימות תכנים) באמצע שנות ה-50, **לאחר חוק החינוך הממלכתי (1953)** שאיחד את הזרם הכללי וזרם העובדים ל"חינוך הממלכתי" והותיר את זרם המזרחי שהיה ל"חינוך הממלכתי-דתי". דינור נשא בנאומיו דברים מאוזנים על מהות "החינוך לאזרחות" ציונית ויהודית כאחד, ללא "שלילת הגולה" ו"הכרת האויב" שנכללו בדבריו בתקופת הישוב; הוא התייחס לשואה ולתקומת המדינה תוך דגש על שותפות הגורל היהודי וקיבוץ הגלויות, והציע חינוך לזהות משולבת של אזרחות במדינת ישראל בד בבד עם שייכות לאומה היהודית, הרגשת שותפות יהודית יחד עם הכרה בייחוד הישראלי. בהקדמה שכתב במחצית שנות החמישים לתוכניות הלימודים הממלכתיות הראשונות הוא הציג את מטרותיהן העיקריות - יצירת "היהודי [הציוני] החדש" בד בבד עם טיפוח "נכסי-יסוד רוחניים של מורשת האומה": "תכנית הלימודים צריכה להיות כולה מושתתת על מטרות החינוך הממלכתי... על ערכי תרבות ישראל והישגי המדע, על אהבת המולדת ונאמנות למדינת ישראל ולעם ישראל, על אימון בעבודה חקלאית ובמלאכה, על הכשרה חלוצית, על שאיפה לחברה בנויה על חירות, שוויון, סובלנות, עזרה הדדית ואהבת הבריות...".

תכנית **לימודי הליבה המחייבים לבניה "ס היסודי"** פרטה את מקצועות הלימוד בהתאם לתפיסותיו המאוזנות של דינור: התנ"ך נועד להקנות את "ערכי היסוד של היהדות" ואת "ידיעות-יסוד על דמותה הרוחנית של האומה ומאבקה", לטעת אהבה למולדת ולעם כאחד - בדומה להוראת ההיסטוריה; מטרת לימודי הלשון והספרות הייתה להכיר את "התרבות הלאומית והכללית" בכל התקופות, לאפשר "הגייה במקורות היהדות וקריאת ספרות, מדע ועיתונות", לטפח את הלשון העברית ולסייע "להשלטתה בעם כולו". בצלאל (1989) חקרה את המקראות לבתי"ס היסודיים ומצאה בהן את האיזון הציוני-יהודי שנדרש אז: הדגשת המיתוס החלוצי, שלילת הגלות, הבלטת הקשר לישראל התנ"כית הקדומה ורציפות החיים היהודיים בארץ-ישראל בד בבד עם העלאה על נס את הגבורה ועוז הרוח היהודיים בימי המקרא, בימי המכבים ובתקופת השואה.

תוכניות הלימוד בבית הספר התיכון מ-1956 כללו הנחיות דומות לאלו של בית הספר היסודי : העמקה בהוראת התנ"ך, ב"הכרת מעמדו המיוחד של ישראל בין העמים" וב"אהבת ישראל, אהבת הבריות ואהבת המולדת"; הקניית "האידיאלים, ההשקפות והחוויות של האומה בהתפתחותה... ואת הכרת הקשר ההיסטורי שלא נותק בין העם ובין ארצו ותרבותו" בלימודי הלשון והספרות; הצגת "תרבות האדם כפרי מאמצייהם המשותפים של עם ישראל ואומות העולם במשך דורות" בהוראת ההיסטוריה. התוכנית להוראת מדעי החברה שילבה אזרחות ישראלית ותולדות הרעיון המדיני הכללי והיהודי, סוציולוגיה כללית וזו של עם ישראל. לימודים אלה נועדו להכשיר את הדור הצעיר ליטול חלק במשימות "זורנו העושה למען קיבוץ גלויות ומיזוגן, להחייאת שממות הארץ ולשינוי המבנה הכלכלי של העם". פירר (1985) מצאה בספרי הלימוד להיסטוריה בשני העשורים הראשונים למדינה מגמות המשכיות לימי היישוב, שהחלו משתנות בהדרגה "לטובת הגולה": חינוך פטריוטי באמצעות המיתוס החלוצי של היהודי (האשכנזי) החדש והדגשת המעבר "משואה לתקומה" במדינת ישראל – לצד החלפה גוברת והולכת של המושגים השליליים "גלות" ו"גולה" במילה "תפוצות" ותיאורים חיוביים של קהילות היהודים בתפוצות (עד כדי אידיאליזציה) עת הושפלו ונודו בקרב הגויים.

משפט אייכמן ב-1961 הביא לתפנית בתודעת השואה בחברה הישראלית, שהתעצמה בעקבות מלחמת ששת הימים. פירר מסבירה את המגמות הללו ברגשות האשם של היישוב על שלא הצליח להציל את היהודים מידי הנאצים ועוזריהם, בניצחון הציונות שהתבטא בהקמת המדינה ואפשר לה יחס נדיב יותר מבעבר כלפי הגולה, ובתלות ההדדית של יהודי התפוצות ויהודי ישראל: הראשונים שנוקקו לסמלי הזדהות - והאחרונים שביקשו תמיכה בינלאומית ומאגרי עולים עתידיים. דבריו של ההיסטוריון ושר החינוך דינור תואמים להסברים אלה, ונראה שגם התבססותה של ישראל באו"ם ובמשפחת העמים, קבלת הפיצויים והתנרמלות הקשרים עם גרמניה ריככו במשהו את שלילת הגולה בחברה ובחינוך בישראל.

בראשית המדינה החליפו תוכניות ממלכתיות את אלו של זרם העובדים מ-1945 ל"הגברת התודעה היהודית". שר החינוך והתרבות, זלמן ארן, שכיהן שתי כהונות ארוכות בתפקידו (נובמבר 1955-מאי 1960; יוני 1963-דצמבר 1969), הקים במהלכן חמש **ועדות בתחום התודעה היהודית** בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים, שפרט לאחת, נועדו כולן למגזר הממלכתי הלא-דתי. ב-1964 - 1965 הוקם "**המרכז לטיפוח התודעה היהודית**" שתוכניותיו הופצו במערכת החינוך. עיקרי ההמלצות של הוועדות הללו היו הכללת ארבעה מוקדי תוכן בתוכנית הלימודים היסודית והעל-יסודית: עם ישראל - תולדותיו והתנועות התרבותיות-חברתיות המרכזיות שבו; תורת ישראל על מושגי היסוד שלה; תפוצות ישראל בעבר ובהווה; הווי ומסורת בגישה תרבותית-לאומית. עם הקמתו של המרכז (לימים האגף) לתוכניות-לימודים בסוף שנות ה-60 הוכללו תכנים אלה בחלק מהסילבוסים שהוכנו שם, אך ההבדלים בינם לבין התוכניות הקיימות לא הובלטו דיים, רק מעטים מהם פורטו בספרי-לימוד ותוכניות הדרכה בלתי-פורמליות, בעיקר באשר לחגים, מורשת יהדות המזרח – ובעיקר חסרו מורים בעלי רקע מתאים להוראתם. משדעכה הפעילות הקוריקולרית בתחומי העדות היא הועברה בשנות ה-70 לאגף (אח"כ מינהל) חברה ונוער, מה שסימן את קיצו של המרכז לטיפוח התודעה היהודית במחצית שנות ה-70.

(ד) מ-1968 עד ראשית שנות ה-80: תגבור לימודי הציונות, השואה ויהדות המזרח

האגף לתוכניות לימודים במשרד החינוך והתרבות שהוקם בסוף שנות ה-60 ובשנות ה-70 היה עסוק בהכנת **תוכניות לימודים בהיסטוריה וציונות**, באזרחות ובמדעי הטבע שחלקן הותאמו לרפורמה החדשה – אינטגרציה חברתית-לימודית באמצעות הקמת חטיבות הביניים. תוכניות אלה ניסו להקנות לתלמיד כלים דיסציפלינריים עדכניים בהתאם להתפתחויות המדעיות בכל תחום, כולל בתחומים האידיאולוגיים במדעי הרוח והחברה שהינם בעלי משמעות יהודית וציונית. "תוכניות הליבה" החדשות התפרסמו במהלך שנות השבעים. תוכנית ההיסטוריה משנת 1975 ניסתה לאזן בין לימודי ההיסטוריה היהודית לכללית, אך הבליטה בבית הספר התיכון את הנושאים היהודיים והציוניים בתוך לימודי ההיסטוריה הכללית ואת הלאומיות הציונית במחצית מפרקי ההיסטוריה היהודית. בתקופה זו ראו אור ספרים חדשים רבים להוראת תולדות הציונות והיישוב, לבית הספר היסודי, לחטיבות הביניים ולקראת בחינות הבגרות; בכולם המשיך האיזון שניכר כבר בתקופה הקודמת בין הציונות כתשובה ה יהודית ההולמת לבין הדגשת החיוב שבחיי הקהילות היהודיות בתפוצות. פירר מסבירה זאת בשבר בציבור הישראלי עקב מלחמת יום-הכיפורים, שהתבטא גם במהפך ב-1977, בהתרחבות תופעות הירידה ובערעור מעמדה של מדינת ישראל כמרכז הרוחני הבלעדי של העם היהודי ובחזיון מעמדן של "התפוצות" השונות.

השואה ויהדות המזרח - שני המרכיבים שחסרו בתוכניות ההיסטוריה מהתקופה הקודמת החלו להופיע בשנות ה-70 וראשית ה-80. בשני העשורים הראשונים למדינה הופיעו בספרי הלימוד ההיסטוריה כינויים שליליים כלפי עדות המזרח (כגון "קיפאון", "ניוון ופיגור" ו"פרימיטיביות") – שנעלמו מספרי שנות השבעים וראשית השמונים, ובמקומם הופיעו אזכורים אודות קהילות המזרח בכלל, ואלה שנפגעו מהשואה בפרט; השואה החלה, בעיקר בראשית שנות השמונים, להצטייר בספרי הלימוד כעניין יהודי כללי ולא כ"שואת האשכנזים" בלבד. תודעת השואה העמיקה מאד בשנות השבעים בישראל, עם ביסוסם של טכסי יום השואה והגבורה בכ"ז בניסן, שבוע לפני טקסי יום הזיכרון והעצמאות, ועם החשש מאובדן קיומי במלחמות ששת הימים ויום-הכיפורים שהושוו לתקופת השואה. מערכת החינוך הדגישה את נושא **השואה בלימודי ההיסטוריה**: תחילה כחלק מתולדות הקיבוצים היהודיים בדורות האחרונים (תחום שבו נתחברו מספר ספרי לימוד), ומ-1980 ואילך כיחידת חובה נפרדת, לאור תיקונו של חוק החינוך הממלכתי. ספרי לימוד מיוחדים חוברו מסוף שנות ה-70, ובהם הושמטה סוגיית "כצאן לטבח יובל", צומצמה הצגתה של גבורת מורדי הגטאות, והודגש המאבק על צלם האדם: גבורת היהודים שעמדו בתנאים הלא-אנושיים שנכפו עליהם בשל "הפתרון הסופי", ואובדן אנושיותם של הגרמנים. בספרים הפכה השואה לסוגיה יהודית כללית הנוגעת לכל עדות ישראל – בנוסף ללקח הציוני וללקח האוניברסלי של אימי הימים ההם באשר ל"רצח עם".

ליבמן ודון-יחיא בפרסומיהם מראשית שנות השמונים על "הדת האזרחית" (1983) ואייל נווה ואסתר יוגב בספרם **היסטוריות** (2001) טוענים שהעצמת העיסוק בשואה צמחה על רקע מלחמות ששת הימים, יום הכיפורים ולבנון והזעזועים הפוליטיים שבעקבותיהן. להתחזקות תודעת

השואה ו"יום הזיכרון" שהוקדש לה בציבור ובמערכת החינוך נוספה "טראומת השואה" שבטאה ע"י העם ומנהיגיו : ההשוואות שנערכו בין השואה ל בין מצבה של מדינת ישראל לאחר ההמתנה ערב מלחמת 1967 ובעקבות פלישת המצרים לסיני והסורים לרמת- הגולן במלחמת יום הכיפורים ב-1973, וכן ההשוואה שערך ראש הממשלה בגין בין עראפת והיטלר בתקופת המצור על בירות במלחמת לבנון ב- 1982. התחושות העממיות והשימושים הפוליטיים שנעשו בזיכרון השואה השפיעו על קובעי מדיניות החינוך וכותבי תוכניות לימודים.

בשל דעיכת פעילותו של "המרכז לטיפוח התודעה היהודית" לא היו חידושים של ממש בתחום לימודי היה היה דות בשנות ה- 70 וראשית שנות ה- 80 למרות ההתעוררות שחלה בעקבות השיבה לשטחי ארץ-ישראל לאחר מלחמת ששת הימים ; זו נתנה את אותותיה בתקופה הבאה , באיחור הרגיל של התאמת תוכניות הלימודים לנעשה בחברה . ב-1976 הוקם במשרד החינוך והתרבות מוסד תחליפי לפעילויות "התודעה היהודית" בתחום העדות - "המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח". הקמתו מוסברת ע"י בן-עמוס בלחץ החברתי של תנועת המחאה "הפנתרים השחורים" שקמה בירושלים ב- 1971 והביאה ל"בדק בית" כללי של משרדי החינוך והסעד באשר לטיפול באוכלוסיות מרקע סוציו-אקונומי נמוך. בשנות השבעים גר הדור השני של עולי שנות החמישים , בשלה התודעה הציבורית בישראל לעסוק ב "בעיה המזרחית", וכן הוחל במימוש האינטגרציה הלימודית והחברתית של בני שכבות המצוקה ב עקבות הרפורמה עליה הוחלט בכנסת ב- 1968 : הקמת חטיבות בינים להק לת המעבר מבית הספר היסודי לבית הספר התיכון. התוכניות שנוצרו במרכז זה הביאו אמנם ממורשת המזרח היהודי , אך בעיקר השתלבו באתוס הציוני הכללי והבליטו את הכמיהה לציון בכל הדורות . המרכז השלים את אזכור קהילות המזרח בתוכניות הלימודים , בתוכניות העשרה לשעות המחנך ו בפעילויות בלתי-פורמאליות אחרות, ועל כן הסתפח בשנות השמונים לאגף הנוער במשרד החינוך.

הוצאת תוכניות הלימודים הציוניות ותגבור לימודי היהדות במורשת יהדות המזרח ובשואה מוסברים גם ע"י "שחרור" שטחי א"י השלמה במלחמת ששת הימים , עליית הליכוד (תומך ההתנחלויות) לשלטון ב- 1977 וביסוסו בו מאז , לבדו ובמסגרת ממשלות ליכוד לאומי . החזרה לנחלת האבות הביאה להתיישבות ביהודה , בשומרון ובחבל עזה ע"י "גוש אמונים" מימין וע"י התנועות הקיבוציות משמאל . על-פי ליבמן ודון-יחיא, המעשה ההתיישבותי והפוליטי חיזק את המעבר מגישת הסלקטיביות הממלכתית לגישת "הפירוש מחדש" כלפי המסורת היהודית בישראל בכלל ובמערכת החינוך בפרט : הדגשת היבטים לאומיים בהיסטוריה ובתרבות והכנסת מנהגים וסמלים דתיים ללבוש לאומי מבלי לוותר על מקורם הדתי . מגמות אלה התחזקו בהמשך , בפרט בלימודי היהדות : זו הייתה "תקופת מעבר" במערכת החינוך, שהגיבה באיחור אחרי האירועים ההיסטוריים בתוכניות הלימודים הפורמאליות - אך הגיבה מיידית בתוכניות הבלתי פורמאליות בתחומי יהדות המזרח והשואה.

(ה) ממחצית שנות ה שמונים ואילך: " ישראליות מאוזנת " ופלורליסטית ביחסה ליהדות ולעמים אחרים

האיזונים של מערכת החינוך – בין הציונות ליהדות ומורשת התפוצות ובין הלימוד הדיסציפלינארי והחינוך הערכי – ניכרו בכחצי יובל השנים האחרונות בלימודי השואה בפרט וההיסטוריה בכלל, בתוכניות המקרא, הספרות והאמנות, ובשתי תוכניות ייחודיות לטיפול התודעה היהודית – תגבור לימודי היהדות (תל"י) החל מ-1988; ו"עם ועולם" – ועדת שנהר (1994) "לבדיקת לימודי היהדות בחינוך הממלכתי".

מערכת החינוך החלה, כאמור, **בהבלטת השואה** כבר מסוף שנות ה-70 ומ-1980 ואילך כיחידת חובה נפרדת, לאחר שחוק החינוך הממלכתי תוקן, והוראת השואה הוכללה בו. ספרי לימוד חוברו מסוף שנות ה-70, ומראשית שנות ה-80 התבססו הסמינרים הבלתי-פורמאליים המרוכזים לנוער במוסדות ההנצחה "יד ושם", מוזיאון "לוחמי הגטאות", "מורשת", "משואה" ועוד. בשנים אלה הושם דגש על הזדהות עם חווית השואה, ששיאה הוא במסעות הנוער לאתרי ההשמדה בפולין. אלה החלו ביוזמות של קיבוצים ותנועות-נוער ומוסדו - כמרכיב של בחירה בתוכנית הלימודים ב-1988. בשני העשורים האחרונים שבהם הודגשו לימודי השואה התקיים **שיח ציבורי ביקורתי, חינוכי ואקדמי** מקיף בנידון: האם עדיפה דרך החוויה הרגשית שבבסיסן של הפעילויות הבלתי-פורמאליות, ובעיקר המסעות לפולין, העלולה להביא לחינוך לאומני (ולא לאומי) על-פני לימוד קוגניטיבי, שיטתי ומאוזן בבת-הספר? האין שימת דגש-יתר על השואה באה על חשבון פרקים חשובים לא פחות בתולדות העם היהודי ובתרבותו? האם יש להדגיש את לקחי השואה לעם היהודי, קרי הציונות כתקומה שלאחר השואה - או להציג גם (או בעיקר) את משמעותה האוניברסאלית כרצח-עם, העלול לחזור גם אחרי אושוויץ? תוכניתו של איש החינוך אריה כרמון **השואה** לחטיבה העליונה (1981) הדגישה את המרכיב האוניברסלי, בניגוד לתוכניות האנטישמיות והשואה (שצקר 1977) **השואה ומשמעותה** (גוטמן ושצקר 1983), שההיסטוריונים חיים שצקר וישראל גוטמן הבלו בהן את הפן היהודי ולקחו הציוניים. חוקרים שונים מבקרים את עודף הרגש על פני הלימוד השיטתי, את המסעות לפולין ואת פעולתם של מוסדות ההנצחה בנידון. במחקר מקיף על תוכניות הלימודים של משרד החינוך ושל גורמים ציבוריים אחרים להוראת השואה שנערך בשנים הנידונות נמצא שהחינוך לקחה ציוני (מדינת ישראל כביתו הבטוח והיחיד של העם היהודי) תוך הזדהות גם עם העם בגולה, הוא המגמה הרווחת בתוכניות.

"תוכנית הליבה" השלישית להוראת ההיסטוריה שפורסמה ב-1995 משקפת במידה רבה את השינויים שחלו בחברה הישראלית ומסביבה. ועדת הפרופ' משה צימרמן הוקמה ב-1991 כדי לעצב תוכנית לימודים להוראת ההיסטוריה בחטיבות-הביניים החילוניות בלבד, בהנחה שהתפיסות הלאומיות בשני המגזרים שונות. התוכנית העמיקה את מגמת השילוב של ההיסטוריה היהודית בהיסטוריה הכללית – אך עדיין נותרו בה ההדגשה האתנוצנטרית-לאומית והבלטת ההשפעות המערביות על-חשבון עיסוק ביהודי המזרח ובערביי ישראל והמזרח התיכון. (יש לציין שעל אף שהדת והלאום מעורבים בהיסטוריה היהודית הנלמדת בחינוך הממלכתי-דתי ועל אף ש"הסיפור היהודי" ו"הסיפור הכללי" נפגשים בחטיבות הביניים הדתיות רק במאה התשע-

עשרה, מצא הפרופ' ישראל ברטל שההיסטוריה הכללית ו"הסיפור הלאומי" הצינוני מוצגים בחינוך הממלכתי-דתי באורח מערבי דומה לזה שבחינוך הממלכתי). ועדת הפרופ' ברטל נועדה להכין תוכנית המשך לחטיבות העליונות בבתי הספר התיכוניים הלא-דתיים. היא החליטה לעסוק בשלושה מרכיבים: הלאומיות בישראל ובעמים, בציונות ובמזרח התיכון; טוטליטריות ושואה; נושאים לבחירה מבין "ערים וקהילות בימי הביניים" או "ממדינת מקדש לעם הספר" (כולל דיון ביהדות והלניזם). תוכניות צימרמן וברטל נתקלו בביקורות קשות ובקשיים מצד משרד החינוך וועדת החינוך של הכנסת מצד מומחים, ובעיקר פוליטיקאים, שסברו שאין מקום לפתיחות ולגישה הדיסציפלינארית והביקורתית המאוזנת בעידן בו עדיין נדרשת לכידות לאומית כלפי פנים וכלפי חוץ. ספרי לימוד שהוכנו על-פי תוכניות אלה באגף תוכניות הלימודים של משרד החינוך והתרבות וב הוצאות אחרות נידונו בוועדת החינוך של הכנסת בעקבות **ביקורת אקדמיות וציבוריות**; בעקבות דיונים אלה נפסל ספר אחד, לראשונה בתולדות מדינת ישראל, ע"י שרת חינוך מהימין, ואילו האחר אושר לאחר מאבק ציבורי ותקשורתי ע"י שר חינוך מהשמאל. הביקורת והפסילה של ספר הלימוד *עולם של תמורות* (1999) שערך דני יעקובי היו בשל המעטת הדיון במורשת הלאומית ועיוות ההיסטוריה היהודית והצינונית, לטענת שוללי הספר.

ביקורת אקדמית אחרת בשנות התשעים הובעה באשר להכללת **תולדות יהודי המזרח ב ספרי הלימוד ההיסטוריה**. אמנון רז-קרקוצקין טען שיהודי המזרח הוכנסו לתוכנית הלימודים החדשות רק בדרך שולית ומנקודת המבט של הציונות וההשוואה לעליות הציוניות. שלמה פיישר טען לעיוות דמותה של יהדות המזרח בכל ספרי הלימוד: במגזר הממלכתי-הדתי משתמשים מ-1983 ואילך בספר לימוד בהוצאת בר-אילן המדגיש את הסטטיות החיובית בהתפתחותה הכוללת של יהדות זו ושמירתה על מסורת ישראל כמימים ימימה ללא מודרניזציה של ממש; במגזר הממלכתי מוצגת המודרניזציה שלהם בתבנית אחידה בכל ארצות המזרח: היות שלא ניסו להגדיר מחדש את תרבותם הלאומית והדתית בדרך של הציונות או הרפורמה הדתית, הם נתפסו הן ע"י ההיסטוריונים, כותבי התוכניות, והן ע"י התלמידים כלא-מודרניים וכמפגרים מבחינה טכנולוגית. הצגת היהדות בספרי הלימוד לוקה על כן בחוסר ובעיוות משום היותה מזוהה במידה רבה עם המזרחיים שומרי המסורת בישראל.

נראה, אפוא, שתוכניות ההיסטוריה בעשורים האחרונים שואפות לאיזון בין ציונות וישראליות פטריוטית לבין יהדות רב-תרבותית מחד ולבין אוניברסליזם מאידך, וכן בין החינוך הערכי ללימוד הידע הדיסציפלינארי; כך גם בתוכניות המקרא **לבי ת הספר הממלכתי**. בגן ובכיתה א' עוסקים ב"סיפורי האבות וסיפורי יוסף לגיל הרך; יציאת מצרים ומתן תורה; מגילת אסתר". בכיתות הגבוהות בבית הספר היסודי ובחטיבת הביניים נלמדים פרקי שופטים, מלכים ונביאים הקשורים כולם לנופי הארץ, ומחנכים גם לערכים הומניסטיים אוניברסליים. בחטיבה העליונה כלולים "נושאים מסכמים" כ"ירושלים במקרא" ו"שיבת ציון בימי עזרא ונחמיה" - לצד "מנהיגות ומנהיגים במקרא", "דמות האדם במקרא" ועוד.

בדומה לתוכניות הלימודים בהיסטוריה ובמקרא, **תוכניות הלימודים בספרות ובאמנות** מנסות לאזן בין הציונות הישראלית לבין היהדות. מקראות מגוונות בחטיבת הביניים ראו אור בשנות ה-90. נקודת-המוצא של הן, כמו אלו של קודמותיהן משנות השבעים והשמונים, היא

ספרותית בעיקרה : קישורים בין יצירות , עיונים בסיפור הקצר , בסיפורי עם (בכיתה ז', 1993), בשירה ו בסיפור המתורגם (בכיתה ח', 1993) ועוד. הסיפורים והשירים עוסקים רבות במולדת הישראלית ומאזנים בחלקים שהוקדשו ליהדות הגולה ולשואה : בכיתה ח' ל"סיפור העברי" ולשואה בספרות, ובכיתה ט' (1995) ל"זהות: בין מולדות - בין דורות" ו"לחיות בארץ ישראל". למרות איזון התכנים הישראליים ביהד ות רב-עדתית, ההיבטים הספרותיים והחוויות האישיות של הקוראים בגיל ההתבגרות הם עיקר התוכנית. כך למשל, ההנחיות ליצירות הנלמדות בכיתה ט', העוסקות ב"זהות בין מולדות" (מהן יצירות לועזיות) ו"לחיות בארץ-ישראל", מתרכזות בהבדלי הדורות בין הסופרים העולים לבין ילידי הארץ ובמקומה של המולדת (כולל הגולה) בזהותו של הסופר. החינוך הלאומי רק מובלע בין שורות המדריך, אם בכלל. התוכניות שפותחו משנות השמונים ואילך להוראת סוגות ספרותיות ות יאטרליות שונות בבי ת הספר התיכון נקטו מגמות דומות. גם בלימודי הציור והאמנות בבי ת הספר היסודי ובחטיבת הביניים נעשה ניסיון לאזן את לימוד האמנות הכללי, המקצועי, בדגש על הפטריטיזם היהודי מחד ועל הקשר לארץ-ישראל מאידך: לצד תוכניות ל"מפגשים עם יצירות אמנות" שנועדו "לראות ולהתבונן" ולפתח את "המבט מסביב" נלמדים "בתי כנסת בארץ ישראל", "אמנות הפרוכת במסורת היהודית", "אמנות ב"עמידה היהודית בשואה", "אמנות יהודית בימי הביניים" ו"אמנות ישראלית" - וכן שני ציירים ארץ-ישראליים מובהקים, ראובן רובין ונחום גוטמן. בתוכניות הבין-תחומיות ישנן כאלה העוסקות באמנות ובמוזיקה והמוקדשות לירושלים.

ביוזמתה של קבוצת הורים ואנשי חינוך ממוצא אנגלו- סכסי הקרובה לתנועה הקונסרבטיבית וישראלים ששהו תקופה מסוימת בארצות- הברית הוקם ב- 1976 בירושלים בתוך החינוך הממלכתי "בית ספר מסורתי". בית-הספר ש"צמח מלמטה" שינה את שמו ל"בית-ספר לתגבור לימודי היהדות" (תל"י) ע"ש פרנקל, והיה הראשון בבתי-ספר שנקטו בדרך דומה ומהווים היום את **רשת תל"י**. ב-1988, לאחר מספר שלבים של דיונים ציבוריים וועדות מלוות בעיריית ירושלים, בוועדת החינוך של הכנסת ובמשרד החינוך, הפך "תל"י פרנקל" מבית-ספר מדגים בתחום זה לרשת חינוך במגזר הממלכתי. בשנה זו אפשר המנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות להורים המעוניינים בכך בחינוך הממלכתי הנהגת "תוכנית ייחודית (משולבת בתוכנית הלימודים הכללית) שמטרתה להגביר את לימודי היהדות ו לתת ביטוי בחיי היום-יום של בית הספר למנהגים מן המסורת היהודית". החוזר פרט שלושה דגמים אפשריים: "א. בתי ספר נפרדים ועצמאיים; ב. מסלול תל"י בתוך בית ספר ממלכתי קיים (בכיתות נפרדות); ג. חוגי תל"י". קרן תל"י של התנועה הקונסרבטיבית עמדה ועומדת מאחורי תוכניות אלה מאז ועד היום, ברוח ובחומר.

ב-1991 הוקמה לצורך הכנת תוכנית לימודים לתל"י וועדה בראשות פרופ' אביגדור שנאן מהחוג למקרא באוניברסיטה העברית, שהשתתפו בה מחנכים, מפקחים ואנשי משרד החינוך, נציגי תל"י וועד ההורים של תלמידי תל"י. יובל שנים לאחר "וועדת תלמי" נועדה גם תוכנית זו ל"תגבור לימודי היהדות" במגזר הממלכתי, וגם בה הושם הדגש על מקרא, ספרות חז"ל, לוח השנה היהודי ו"נושאים" כ"תפילה, פרשת השבוע, הסידור ובית-הכנסת, שבת, מבוא למשנה, חיי המשפחה היהודית, בת-מצווה ואחריות לקהילה, בר-מצווה ומקום האדם בעולם, "ישראל והעמים" ועוד.

על רקע העיסוק ההולך וגובר בשואה ולנוכח הביקורת על כך, ובשל ההתחלות שנמנו לעיל בתחום לימודי היהדות, התעורר שוב הצורך לטפל בהעמקת התודעה היהודית במגזר הלא-דתי כמכלול. הדבר הביא להקמת **ועדת "עם ועולם" לחינוך הממלכתי ("ועדת שנהר")** ע"י שר החינוך זבולון המר, איש המפלגה הדתית לאומית, אך משום שעבודת הוועדה התארכה, והדו"ח שלה נתפרסם רק ב-1994 היו שותפים להפעלתה בלא פחות תשומת-לב גם שרי החינוך ממפלגת מר"צ שבשמאל הישראלי. הוועדה ניסתה להימנע משגיאות קודמותיה ונקטה בהמלצותיה גישה מקיפה לכל הגילים ומגזרי החינוך - יהדות רב-תרבותית פנימה ו חלק מהתרבות האוניברסלית כלפי חוץ: גישה בי-תחומית ללימודי היהדות, המשלבת אותם בהומניסטיקה הכללית; לימוד כל רובדי היהדות, תנ"ך וגולה, ציונות ומדינת ישראל; לימוד מגוון מורשות עדתיות, זרמים דתיים ורעיוניים ודפוסי חיים; לימוד מדעי-ביקורתי של הטקסטים היהודיים, שיש בו קשר לאקטואליה ולהוראה וחינוך כאחד - תוך דיון ערכי בזהות היהודית. מגמות האיזון ה"יהודי" של החינוך לפטריטיזם בישראל, שנכשלו בתכניות "התודעה היהודית" של שנות החמישים והשישים, שבו בשנות התשעים בנוסח יהודי רב-תרבותי ואוניברסאלי, אך יישום ההמלצות בנידון רק החל.

תגבור לימודי היהדות והשואה התבטאו גם בתוכניות מינהל חברה ונוער לבי ת הספר העל-יסודי ולחינוך המשלים והב-לתי-פורמאלי לגווניו. תוכניות לימודים רבות מוקדשות ל *מורשת יהדות המזרח וספרד* בהדגשת הגלות וגרוש ספרד, *הכמיהה לצינון והקשר לא"י* - וגם *שואת יהודי סלונקי*. בתחום ה"תרבות היהודית-ציונית" כלולות תוכניות ברוח המלצות "עם ועולם" על קדושת ירושלים בהיסטוריה היהודית, *על סמלים, טקסים ומועדים* ועל הפלמ"ח והקשר לארץ-ישראל. "מינהל חברה ונוער" מופקד בעשור האחרון על המסעות לפולין, ועל כן יצאו מטעמו תוכניות לימודים העוסקות ביהדות פולין ובפראג, בגטו טרזין, בסרט "רשימת שינדלר" ובחזרתה של שארית הפלטה לא"י.

מחוץ לממסד החינוכי (אך בעידודו) הוקמו מסוף שנות ה-90 שמונים **מדרשות, אולפנות ו"מכניות קדם-צבאיות" חילוניות** (בנוסף לדתיות) ללימודי יהדות וציונות ומעורבות קהילתית בעיקר באזורי פיתוח. גופים דומים הוקמו ביוזמת התנועה הקיבוצית במכללת אורנים ובקיבוצים העירוניים ו"החינוכיים" של בוגרי תנועות-הנוער: בארבעה קיבוצים הממוקמים בשכונות ירושלים, בעירות הפיתוח בית-שמש ושדרות ובארבעה קיבוצים שמושבים בקיבוצים צעירים שהתפרקו, וייעודם ופרנסתם הוסבו לעיסוקים חינוכיים וקהילתיים. חלק ממסגרות אלה מתרכזו בלומדים שלאחר בית-הספר התיכון, החל מ"שנת שרות" התנדבותית לפני הצבא, דרך מסלול צבאי משולב בלימודי חינוך ויהדות, וכלה ב"חינוך מבוגרים". יש בהן כאלה הפונות גם לנערים החל משנת "בר-המצווה" - וחלקן הרחיבו את עיסוקיהן בתרבות היהודית הלא-דתית גם למשפחות, לבתי-ספר על מוריהם והורי תלמידיהם ולקהילות עירוניות וכפריות. במסגרות אלה עוסקים בלימוד מקורות ישראל לרובדיהם השונים, בהכרת חגי ישראל לעומקם, במפגש עם המנהגים של עדות ישראל וגלויותיהן - והכול תוך מתן לגיטימציה ל"קולות" השונים ולא לפי הפנים שבתורות היהדות ובזרמיה. הלימודים נערכים בדרכים סדנאיות וחוויתיות, ב"חברותות" של לומדים בהיקפים שונים ובמסגרות משפחתיות המחשבות את דרכי הלימוד היהודי של פעם - כשהמשתתפים (ולא רק המנחים) פעילים ודנים במשמעויות האישיות והקולקטיביות העכשוויות של הטקסטים הנידונים לגביהם. "המדרשה" במכללת אורנים, אחד הגופים הוותיקים בתחום זה

שהוקם כבר ב-1989, גיוונה את מסלוליה הלימודיים לצעירים ולבוגרים והקימה גם את "ניגון - בית-מדרש לדתיים וחילוניים" ואת "ניגון של נשים". כן הוקם בה בשלהי שנות התשעים "שדמות-אורנים" - מרכז לפיתוח מנהיגות בקהילות המיועד בעיקר לאקדמאים בעלי ניסיון חינוכי וקהילתי, ובו מסלולי הכשרה שונים: למנחים לקבוצות לומדות, לרכזי קבוצות-מתנדבים, למנהיגות קהילתית מקומית ואזורית וכן למדריכים ולמנהיגות חינוכית בכירה בנושא ישראל והתפוצות המטפחים את הקשר עם קהילות הגולה. אורנים, המכללה האקדמית לחינוך של התנועה הקיבוצית, יחד עם הקיבוצים העירוניים והחינוכיים, ממשיכים לעסוק בתגבור התודעה היהודית, בו החלו לעסוק לאחר השואה המחנכים בזרם העובדים שבאו מההתיישבות העובדת.

על אף השסעים העמוקים והאינדיבידואליזם המתעצם בחברה הישראלית - ואולי בגינם - נראה ש"טיפוח התודעה היהודית" במערכת החינוך לשם "אחדות ישראל" מתחזק ומתאזן בעשורים האחרונים: תוכניות הלימודים להיסטוריה מביאות את הסיפור הציוני והיהודי כאחד גס כשתולדות ישראל והעמים נלמדות במשולב - וכך גם תוכניות הספרות והאמנות; ייצוגם של יהודי המזרח הולך וגובר בתוכניות הלימוד עוד משנות השבעים חרף החסרונות והעיוותים שבכך; היקפן של התוכניות הפורמאליות והבלתי-פורמאליות להוראת השואה גדל תוך שילוב בין הלכה הציוני וההזדהות עם העם היהודי בגולה; לימודי היהדות תוגברו ברשת תל"י, בסיועה של וועדת "עם ועולם" ובאמצעות "מדרשות" למיניהן העולות ופורחות בציבור הלא-דתי ומשתלבות בבתי ספר, בתנועות-נוער ובגופים קהילתיים מגוונים.

תגבור התודעה היהודית במערכת החינוך בכחצי יובל השנים האחרונות מוסבר על רקע האירועים והתופעות בחברה הסובבת. האינתיפאדה הראשונה בסוף שנות השמונים והמשכיה אל מעבר האינתיפאדה השנייה מ-2000 מחזקים את "טראומת השואה" של מלחמות ששת הימים ויום-הכיפורים, מגבירים את הסולידריות הלאומיות ומביאים לחיזוק תוכניות היהדות בכלל והשואה בפרט. ההתחלות (המתקשות) של תהליך השלום מרככות את היחס ל"אחר" הערבי - אך גם ליהודי בן העדה האחרת או החי בגולה. העלייה בכלל ומחבר-העמים ומאתיופיה בפרט מחייבת את שינוי היחס ליהדות בחברה ובחינוך בישראל - הקנייתו לבני העולים מרוסיה שלא ינקו מסורת יהודית בגולה והתייחסות לקשר המחייב שבין הגלויות השונות למדינת ישראל - ללא ויתור על מורשתן (הרוסית, האתיופית והאחרת). הקמת בתי ספר אוטונומיים וייחודיים שלהם תוכניות לימודים משלהם (בנוסף לרשת תל"י), ההפרטות והאינדיבידואליזם הגובר במערכת החינוך הביאו את ראשיה ל חפש "תוכניות ליבה" שתדגשנה בפני התלמידים את המשותף לעם ישראל במדינתו ובתפוצות.

הפלורליזם מתקשר גם ל "שיח" הציבורי. קולם של ה "פוסט ציונים" באקדמיה (בעיקר), הדורשים את תגבור הכללתן של ההיסטוריה והתרבות המזרחית (והפלשתינית) בתוכניות הלימודים נופל על אוזניים קשובות בכל הנוגע לעם היהודי. חיזוק כוחה של ש"ס ותגבור כוחם של המזרחיים (המסורתיים) בכל שדרות השלטון מביאים להקצנת יחסי דתיים וחילוניים, אך גם לחיזוק גישת "הפרוש מחדש" למקורות שהחלה עוד בשנות השבעים. השסע החילוני-דתי (וחרדי) שהועמק עם רצח רבין, הביא לניסיונות שונים למציאת אמנה חברתית-תרבותית כפשרה בין החילוניים והדתיים הציונים הנוטלים חלק שווה בעולה של המדינה; הבולטת בהם היא "אמנת

כינרת" שנוסחה בחילופי המאות ב "מרכז רבין" שבתל-אביב ונמצאת עתה בדיון ציבורי .
 ה"מדרשות" החילונית הן הפן התרבותי- חינוכי המקביל של א מנות אלה , שכן השסע והרצח
 חידדו את הצורך במציאת "יהדות חילונית", תרבותית ולא-דווקא דתית. התופעות החברתיות-
 תרבותיות הללו משפיעות על תגבור התודעה היהודית במערכת החינוך ומושפעות על-ידה.

(ו) טיפוח "העמיות היהודית" בראשית המאה העשרים ואחת

בשלהי המאה העשרים ובראשיתה של המאה העשרים ואחת החלו שותפויות בין קהילות יהודיות
 בעולם ובישראל , ובהן שותפויות מובילות בין קהילת העיר תל אביב והקהילה היהודית בלוס
 אנג'לס ובין העיר חיפה והקהילה בבוסטון ; הפעילות החינוכית בשותפות התל אביבית נוטה ע "י
 פרופסור נעמה צבר בן-יהושע מאוניברסיטת תל אביב והשותפות החיפאית – ע"י הפרופסור מרים
 בן-פרץ , שתיהן דמויות מפתח ומנהיגות בתחומי החינוך היהודי וכן בהכשרת מורים ובתכנון
 לימודים בארץ ובעולם.

בית התפוצות ממלא בעשור האחרון תפקיד מפתח בהעמקת השותפויות הללו לשיח של "עמיות
 (peoplehood) יהודית" במערכת החינוך היהודי בישראל, ובהדרגה גם בעולם ; נראה שזו תחילתו
 של שלב היסטורי שיש במסע של יחסי ארץ- ישראל והגולה /התפוצות. מניתוח מסמכי השותפות
 בין תל אביב ללוס אנג'לס בשנים 2001 - 2006, כדוגמא, בעריכת נורית חמו ומעיון בתכני
 הפעילויות החינוכיות ב "בית הספר ל לימודי העם היהודי" בבית התפוצות , כולל המפגשים
 השנתיים של מורי מורים ממוסדות אקדמיים שונים להכשרת מורים (ואף ה"מתווה" המלווה את
 אסופת המאמרים שלפנינו), עולה ש"העמיות היהודית" מובחנת מהשיח הקודם על יהודי הגולה
 מימי הישוב או התפוצות מתקופת המדינה במספר מאפיינים בולטים :

- (1) שינוי בהמשגה - מושגי היסוד מתחילים להשתנות במערכת החינוך, מ"גולה" ו"תפוצה/ות"
 ל"עמיות של יהדות העולם" או "הקהילות היהודיות בעולם";
- (2) שינוי ביחס שבין ישראל ליהדות העולם – לא רק שהחינוך הישראלי ניתק בהדרגה משלילת
 הגולה, שהפכה לתפוצה, אלא ישראל מתחילה להיתפס ע"י מערכת החינוך כ"שווה" ליהדות
 העולם ולא רק נתמכת על ידה, אך עליונה ממנה, בשל ההגשמה הציונית;
- (3) שינוי במיקוד הזמן – מלימוד "תרומת הגולה" או "מורשת התפוצות" להיסטוריה היהודית
 והאנושית בכלל ולהקמת התנועה הציונית בפרט – לדגש על חיי קהילות ישראל בעולם כיום;
- (4) כסיכום - שינוי במושג ההתייחסות – לא עוד ציונות וגולה, ישראל ותפוצות, ציונות ותודעה
 יהודית – אלא "עם יהודי", "עמיות יהודית" : מכלול חברתי-חינוכי שיש בו מהקהילות
 היהודיות השונות, בישראל ובעולם, שגורלן ומורשתן משותפת, וכך יש ללומדה ולחנך לאורה
 לזהות היהודית של המאה העשרים ואחת.

סיכום : עמעום הדרגתי של שלילת הגולה ותגבור לימודי היהדות תוך איזון בין ישראל והתפוצות

מסענו ההיסטורי- חינוכי החל בשנות העשרים של המאה העשרים , בראשיתה של מערכת החינוך
 הציונית המאורגנת בארץ-ישראל היישובית. הויכוחים על שלילת הגלות משנות העשרים התחלפו

במשך שנות השלושים בפשרה של המחנכים הבכירים והמובילים ששילבה את שלילת הגלות עם חיוב הגולה ותרומתה לציונות. בשנים שמהיוודע השואה (1942) ועד תקומת מדינת ישראל ב-1948 ניכרה הקצנת-מה בשיח החינוך הרווח, שבשל השפעת השואה ה כיל גישה לאומית עד כ די לאומנית. עם זאת, בעשייה החינוכית, הגולה היהודית ומורשתה החלו להיכלל בהדרגה בתכניות הלימודים בהיסטוריה, בציונות ובספרות, ובעיקר הונהגה ל ראשונה בתולדות החינוך הציוני החילוני בארץ- ישראל תוכנית ייחודית "להגברת לימודי היהדות", דווקא בהשראת בכירי המחנכים בזרם העובדים הציוני- סוציאליסטי (ועדת תלמי 1945). בשנות החמישים והשישים, בשני העשורים הראשונים למדינת ישראל ו לנוכח העלייה הגדולה, עומעמה "שלילת הגולה" עוד יותר בתכניות הלימודים לבית הספר היסודי והעל- יסודי. אלה הוכנו על סמך חוק החינוך הממלכתי מ-1953, בהשראת שר החינוך ההיסטוריון היהודי ומכשיר המורים הישראליים הפרופסור בן ציון דינור. שר חינוך דומיננטי אחר, זלמן ארן, טיפח את תוכניות הלימודים בתחום "התודעה היהודית" באמצעות ועדות ומרכז שהקים במשרד החינוך – בדומה לתוכנית שעיצבה ועדת תלמי ערב קום המדינה. ממלחמת ששת הימים ועד ראשית שנות השמונים תוגברו לימודי הציונות, השואה והיהדות המזרח באמצעות האגף לתוכניות לימודים וכן "המרכז לשילוב מורשת היהדות המזרח" שהסתפח מאוחר יותר לאגף הנוער במשרד החינוך.

ממחצית שנות השמונים ואילך ניכרת "ישראליות מאוזנת" ופלורליסטית ביחסה ליהדות ולעמים אחרים. האיזונים ש בין החינוך לציונות וליהדות ומורשת התפוצות מחד גיסא ובין הלימוד הדיסציפלינארי והחינוך הערכי מאידך גיסא ניכרו בכחצי יובל השנים האחרונות בלימודי השואה בפרט וההיסטוריה בכלל, בתכניות המקרא, הספרות והאמנות ובשתי תוכניות ייחודיות לטיפול התודעה היהודית – רשת תגבור לימודי היהדות (תל"י) החל מ-1988 והמלצות "עם ועולם – תרבות יהודית בעולם משתנה" – ועדת שנהר (1994) "לבדיקת לימודי היהדות בחינוך הממלכתי". ביקורת חינוכית וחברתית נוקבת נמתחה על לימודי השואה בחינוך הפורמאלי והבלתי-פורמאלי, בפרט על מסעות הנוער לאתרי ההשמדה בפולין, שיש הרואים בהם יותר מקורטוב של חינוך יהודי לאומני. שיח ציבורי ביקורתי קידם גם את פניה של תוכניות הלימודים להיסטוריה בשנות התשעים, שמחבריהן הואשמו בהמעטת הדיון במורשת הלאומית ובעיוות ההיסטוריה היהודית והציונית. ביקורת אחרת ניתכה על מקומם השולי של יהודי המזרח ותרבותם המסורתית בספרי הלימוד להיסטוריה. למרות הביקורות הללו, שרק חלקן מוצדקות, תוכניות ההיסטוריה והמקרא, הספרות והאמנות – כמו גם התוכניות של רשת תל"י והמלצות דו"ח שנהר – מכילות בעשורים האחרונים שילוב מאוזן בין היהדות לתפוצות. **בעשור האחרון ניתן לזהות שלב חדש נוסף בתולדות החינוך היהודי הבא לביטוי ביחסים שבין יהדות והפזורה היהודית לבין הציונות ומדינת ישראל – שלב שניתן לסכמו במונחים "שותפות" בין הקהילות היהודיות בעולם וטיפול "העמיות היהודית".**

מכל הסיפור והסיפור ההיסטורי שעליל על קרוב למאה שנות מערכת החינוך הישראלית עולה ששלילת הגלות עומעמה במשך השנים, והובלטו יותר ויותר החיוב שבמורשת הגולה והצורך בטיפול התודעה היהודית, עד כדי לימוד וחינוך ל"עמיות יהודית" בראשית המאה העשרים ואחת. ה"נרמול" הזה של היחס לגולה וליהדות במערכת החינוך הו שפע מאורעות ומתופעות בחברה הישראלית הסובבת. **ראשיתו של מסע היחסים בין יהודי ארץ-ישראל לבין יהדות הפזורה,**

כפי שהוא בא לביטוי בחברה בכלל ובמערכת החינוך בפרט , החל כאמור בשלילת הגולה . המסע המשיך לכיוון יחס של סובלנות וקבלה , והמשיך – נכון להיום- לעבר יחסים של הזדהות על בסיס זהות ושייכות לעם יהודי אחד .

מחקרי הזהות בחברה הישראלית ובנוער הישראלי (גוטמן/לוי, לאורך השנים ; פרגו, יער וחוברין, ולאחרונה א.ה. כהן ועמיתיו) מוכיחים את הצלחת הגישה הזו : מאז שנות השבעים גברו הזדהותו של הנוער הישראלי עם הציונות ותפוצות הגולה כאחד וכן תודעת השואה . היהדות נתפסת כמרכיב חשוב בזהותו של הציוני הישראלי הבוגר והצעיר , ו"ירושלים" מכירה, בדיעבד, ב"בבל" ובחשיבותה החברתית והחינוכית.

הפניות ביבליוגרפיות

דרור י'. מ"שליטת הגלות" ל"טיפוח התודעה היהודית" במערכת החינוך הישראלית, 1920 – 2000. **פנים**, 24, 2003, עמ' 59 – 69.

גרסא אנגלית מורחבת :

Dror Y. From "Negation of the Diaspora" to "Jewish Consciousness": The Israeli educational system, 1920-2000. *Israel Studies Forum*, 18 (2) 2003 , pp. 58-82.

דרור י'. מערכת החינוך כסוכנת הפטריטיזם היהודי במדינת-ישראל – מ"ציונות חלוצית" ל"ישראליות מאוזנת". בתוך א' בן-עמוס וד' בר-טל (עורכים), **פטריטיזם – אוהבים אותך מולדת**, תל-אביב, דיונון והקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 137-173.

דרור י'. התגובה של יזרם העובדים' על השואה בשנים 1943–1948, בתוך: א' פז-ישעיהו, י' וגורני (עורכים) (2006), **הישג היסטורי בתמורותיו – התיישבות הקיבוצית והמושבתית 1910-1910**, שדה בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2006 עמ' 519-537.

דרור י'. **כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני**, ירושלים, מאגנס. 2008

Y. Dror. 50 Years of Committees to Reinforce Jewish Studies and Jewish Consciousness in Israel's non religious sector: Conclusions from historical-curricular research. In Y. Rich, M. Rosenhak M. (Eds.), *Abiding challenges: Research perspective on Jewish Education*, London and Ramat Gan, Freund & Bar-Ilan University, 1999, pp. 161-186.

Y. Dror. Holocaust curricula in Israeli secondary schools, 1960s-1990s: Historical evaluation from the moral education perspective. *The Journal of Holocaust Education*, 10 (2) 2001 , pp. 29-39.